

LATENT JINOYATCHILIK – KRIMINOLOGIK TADQIQOT OBYEKTI

Isamidin Ismailov

*yuridik fanlar doktori, professor,
O'zbekiston Respublikasi Jamoat
xavfsizligi universiteti*

*доктор юридических наук,
профессор, Университет
общественной безопасности
Республики Узбекистан*

*Doctor of Law, Professor
University of Public Security of
the Republic of Uzbekistan*

Adilkariyev Xojimurod To'xtamurodovich

*yuridik fanlar doktori, professor,
O'zbekiston Respublikasi
Kriminologiya tadqiqot instituti*

*доктор юридических наук,
профессор, Исследовательский
институт криминологии
Республики Узбекистан*

*Doctor of Law, Professor,
Research Institute of
Criminology of the Republic of
Uzbekistan*

Oblakulov Davlat Oltinboyevich

*O'zbekiston Respublikasi
Huquqni muhofaza qilish
Akademiyasi o'qituvchisi*

*Правоохранительная академия
Республики Узбекистан,
преподаватель*

*Law Enforcement Academy of
the Republic of Uzbekistan,
Lecturer of the Department*

Annotatsiya. Maqolada “Latent”, ya’ni “yashirin” jinoyatchilikni kriminologik tadqiqot obyekti sifatida o‘rganishning zarurati, ahamiyati, uning tushunchasi, turlari, ayrim jinoyatlarning latentlik darajasi hamda ularni taqozo etuvchi omillar ilmiy manbalarni va normativ-huquqiy hujjatlarni tadqiq etish natijalari asosida yoritilgan, shuningdek mavzuga oid nazariy va amaliy muammolar tahlili natijalariga tayangan holda xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: jinoyatchilik, latent jinoyatchilik, tabiiy latent jinoyatchilik, sun’iy latent jinoyatchilik, chegaraviy latent jinoyatchilik, yuqori latentli jinoyatlar, o‘rta latentli, past latentli jinoyatlar, latentlik oqibatlari, latentlik sabablari.

LATENT CRIME AS AN OBJECT OF CRIMINOLOGICAL RESEARCH

Abstract. The article, based on a study of scientific sources and regulatory legal documents, reveals the need and importance of studying “latent”, i.e. “hidden” crime as an object of criminological research, its concept, types, the degree of latency of individual crimes and the factors determining the need for such a study, and also forms conclusions based on the results of an analysis of theoretical and practical problems associated with the topic under consideration..

Keywords: crime, latent crime, natural latent crime, artificial latent crime, borderline latent crime, high latent crime, medium latency, low latent crime, consequences of latency, causes of latency.

Jinoyatchilikni ta’riflovchi asosiy miqdor va sifat ko‘rsatkichlar jinoyatlarga oid statistikani tahlil qilish asosida aniqlanadi. Ammo jinoyatlarga oid statistika mavjud jinoyatchilik borasida to‘liq ma’lumot bera olmaydi, boisi qandaydir obyektiv va subyektiv sabablarga ko‘ra qayd etilmagan va rasmiy statistikaga kiritilmagan jinoyatlar ham mavjud. Aynan u yoki bu sababga ko‘ra rasmiy ma’lumotlarda o‘z aksini topmagan jinoyatlar latent jinoyatchilikni tashkil qilib, unga, keng ma’noda, haqiqiy jinoyatchilikning ajralmas qismi sifatida qarash zarur.

Yangi O‘zbekiston davlat siyosatida jinoyatchilikning oldini olish unga qarshi kurashning ustuvor yo‘nalishi sifatida e’tirof etilib, bu sohada o‘tkazilayotgan islohotlar jarayonida mamlakatning barcha hududiy birliklari, ya’ni “mahalla – tuman(shahar) – mintqa – viloyat – respublika” darajalarida kriminogen vaziyatni ilmiy asosda kompleks tahlil qilish natijalariga asoslanib, samarali profilaktik chora-tadbirlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirish borasida salmoqli ishlar qilinmoqda.

Shuni alohida qayd etish joizki, ichki ishlar organlari faoliyatini tubdan takomillashtirish bo‘yicha amalga oshirilgan islohotlar doirasida Ichki ishlar vazirligi (keyingi o‘rinlarda – IIV)ga barcha darajadagi ichki ishlar organlari bo‘linmalari zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarishini samarali ta’minlash maqsadida huquqbuzarliklar profilaktikasi, jinoyatchilik, terrorizm va ekstremizmga qarshi kurashish, shuningdek jinoyat ishlarini tergov qilish, kriminogen vaziyatni prognoz qilish amaliyotiga doir faoliyatining samaradorligini kompleks hamda tizimli tahlil qilishni tashkil etish majburiyati yuklatildi [52].

Quyidagilar ichki ishlar organlarining kundalik faoliyatini tashkil etish tizimini yanada takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari deb belgilandi:

birinchidan, vujudga kelayotgan real tezkor va kriminogen vaziyatni hisobga olgan holda ichki ishlar organlarining kuch va vositalarini muvofiqlashtirgan tarzda taqsimlash va boshqarishning samarali mexanizmini joriy etish;

ikkinchidan, jamoat tartibini saqlash, huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida tahliliy ishlarni aniqlanayotgan amaliy muammolarni tizimli tahlil qilish va kriminogen vaziyatni prognozlashga yo‘naltirish maqsadida tubdan qayta ko‘rib chiqish [53].

Ta’kidlash joizki, dastlab IIV tuzilmasida Jamoat xavfsizligi masalalari ilmiy-amaliy tadqiqotlar markazi tashkil etilib, uning asosiy vazifalari belgilanib, faoliyati yo‘lga qo‘yilgani, ayniqsa

O'zbekiston Respublikasining Jamoat xavfsizligi konsepsiyasi va uni amalga oshirish strategiyasi doirasida har yili tasdiqlanadigan "Yo'l xaritalari" asosida jinoyatchilikni kompleks ilmiy tahlil qilish tizimli amalga oshirish imkonini bermoqda.

Lekin, mamlakatning barcha hududiy birliklarda kriminogen vaziyatni ilmiy tahlil qilish asosida birinchidan, jinoyatchilikni, uning latent qismini aniqlash, yangi vujudga kelishi mumkin bo'lgan jinoyat turlari va ko'rinishlarini prognozlash kabi murakkab vazifalarni bajara oladigan, ikkinchidan, maxsus bilim, qobiliyat, tajriba va salohiyatga ega bo'lgan professional kadrlarni tayyorlaydigan, uchinchidan, xavfsizlikni ta'minlash sohasida, ayniqsa jinoyatchilik, shu jumladan uning latent qismini o'rganish bo'yicha kompleks tadqiqotlar olib borish dolzarb bo'lib qolmoqda.

Kriminologiya sohasidagi ayrim adabiyotlarda "latent" jinoyatchilik tushunchasi (XX asrning) 60-yillarda keng tarqaldi va shu yillari yashirin jinoyatchilikni o'rganish muammosi keng tus olganligi [39. B.139.] qayd etilgan bo'lsa-da, lekin Yevropada mazkur muammoni tadqiq etish undan ancha oldin boshlanganligini boshqa manbalarda ko'rishimiz mumkin.

Dastlab latent jinoyatchilik muammosi yuzasidan fikrlar XIX asr boshlarida A.J. Kettle, E. Ferri, F. Zaxarevich asarlarida ko'tarilgan. Xususan, latent jinoyatchilik va ularni aniqlash masalasiga belgiyalik kriminolog Kettle alohida e'tibor qaratib, "sodir etilayotgan jinoyatlarning faqat ozgina qismi ma'lum" degan fikrni ilgari surgan.

Shuningdek, jinoyat sifatida ro'yxatga olingan va haqiqatda sodir etilgan jinoyatlar nisbati bilan latent jinoyatlar o'rtasidagi bog'liqlik muammolarini XIX asrda g'arb kriminologlari Mayo-Smita R., Resner R. va boshqalarning asarlarida ham uchratish mumkin [13. B.72–78.].

Latent jinoyatchilik – haqiqatda sodir etilgan jinoyatlar majmuining ro'yxatga olinmagan qismi bo'lib, kriminologiyada "yashirin", ya'ni "latent" jinoyatchilik deb yuritiladi. "Latent" so'zi lotincha – (latens) "latentis" so'zidan olinib, (yashirin, ko'rinmas, sezilmas) "yashiringan", "ko'rinmaydigan", "tashqaridan namoyon bo'lmaydigan ("tashqi tomondan bilinmaydigan")", degan ma'noni bildiradi.

Yuridik ensiklopediya mualliflarining bildirishicha, ro'yxatga olingan va olinmagan jinoyatlarning jami (majmui) "haqiqiy jinoyatchilik" deb ataladi. Sodir etilgan jinoyatlarning haqiqiy soni, odatda, "qorong'i son" deb, aniqlangan jinoyatlar soni esa "aniq son" deb ataladi. Xorij kriminologiyasida "qorong'i son" muammosi ancha vaqtdan beri maxsus tadqiqot mavzusini tashkil etadi [44. B. 208.; 8.S.277].

V.V.Luneevning fikriga ko'ra, amaldagi haqiqiy jinoyatchilik, odil sudlov xabardor bo'lgan, ya'ni rasmiy ro'yxatga olinayotgan jinoyatchilik sonidan bir necha marotaba ko'proqdir [24. S.125.].

Demak, haqiqatda sodir etilgan va rasmiy ro'yxatga olingan jinoyatlar o'rtasidagi farq mavjud bo'lib, bu aynan latent jinoyatchilik hisoblanadi. Shu bois kriminologiyada jinoyatchilik rasmiy hisobga olinganligiga ko'ra:

- qayd etilgan, ya'ni rasmiy hisobga olingan (rasmiy) jinoyatchilik;
- qayd etilmagan, ya'ni rasmiy hisobga olinmagan (yashirin, latent) jinoyatchilikka bo'linadi.

Mahalliy olimlar tomonidan yozilgan yuridik adabiyotlarda qonunga binoan, sodir etilgan jinoyatlarni tergov qilish yoki ko'rib chiqish huquqi berilgan organlardan yashirilgan, ushbu organlar tomonidan aniqlanmagan va jinoiy jazoga tortilishi kerak bo'lgan qilmishlar ro'yxatida aks etmagan, ya'ni qayd etilmagan jinoyatlarni latent jinoyatchilik deb hisoblash qabul qilingan [40. B.44.].

M.Usmonaliyev, Y.M.Karaketov latent jinoyatchilikka rasmiy ma'lumotlar bo'lmaganligi tufayli statistik tahlil qilishga kirmay qolgan jinoyatlar yig'indisi kiradi, boshqacha aytganda latent jinoyatchilik – haqiqatan sodir etilgan, lekin qandaydir sababga ko'ra, huquqni muhofaza qiluvchi vakolatli organlar ro'yxatiga kirmay qolgan jinoyatlardir, deyдилar [39. B.140.].

Latent jinoyatga bir muncha kengroq ta'rif O.I. Ismoilov tomonidan berilgan bo'lib, uning fikriga ko'ra, "latent jinoyat – muayyan davlatning vakolatli organlariga ma'lum bo'lmagan, ma'lum bo'lsa-da, g'arazli maqsadda ro'yxatdan yashirilgan, ilgari ro'yxatga olinmagan yoki ro'yxatga olinsa-da, noto'g'ri kvalifikatsiya qilish natijasida jinoyat deb topilmagan, jinoyat tarkibining barcha alomatlari mavjud bo'lgan ijtimoiy xavfli qilmish".

A.A. Konev "latent jinoyatchilik" tushunchasiga quyidagicha ta'rif beradi: "Javobgarlikka tortish muddatlari o'tib ketmagan, vakolatli huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan muayyan maqsadga yo'naltirilgan tezkor qidiruv va boshqa harakatlar natijasida aniqlanmagan jinoyatlarni hamda jinoyat sodir etganlik haqidagi ma'lumotlarni saqlovchi fuqaro, muassasa, korxonalardan HMQOga tushmagan jinoyatlarni latent jinoyatlar deb hisoblash kerak" [39. B.139.].

A.Yu. Reshetnikov va O.R. Afanasyevaning fikriga ko'ra, latent jinoyatchilik – bu rasmiy statistikalarda aks etmagan, ya'ni yashirin yoki ro'yxatga olinmagan faktik jinoyatchilikning qismi. Hisobot davri davomida (yil, yarim yil, chorak, oy) davlat yoki mintaqada ma'lum miqdorda jinoyatlar sodir etiladi, buni faktik jinoyatchilik deb atashadi. Ammo statistik hisobda faqat davlat organlari tomonidan ro'yxatga olingan jinoyatchilikning qismi aks ettiriladi. Faktik sodir etilgan jinoyatlarning sezilarli foizi rasmiy statistikada aks etmaydi [20].

Umuman olganda, yuqoridagi yuridik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kriminologiyada "latent jinoyatchilik" tushunchasi haqida umumiy, hamma birdek qabul qiladigan yagona tushuncha mavjud emas. Latent jinoyatlarning eng sodda, zamonaviy va lo'nda ta'rifi S.M. Inshakov tomonidan berilgan: "Latent jinoyatlar – bu sodir etilgan jinoyatlarning ro'yxatdan o'tkazilmagan qismi" [16.; 14. B.65–70].

Kriminologiyaga oid adabiyotlarda latent jinoyatchilik ikki qismdan, birinchi qismi hisobga olinmagan yoxud davlat idoralari, avvalo, huquqni muhofaza qilish organlar tomonidan ro'yxatga olinmagan jinoyatlarni qamrab olishi, ikkinchi qismi amalda mavjud bo'lgan va ko'pchilik jinoyat sifatida qabul qiladigan, lekin hozirgacha davlat tomonidan jinoyat sifatida rasman tan olinmagan ijtimoiy xavfli qilmishlardan iborat ekanligi, ilgari amal qilgan analogiya instituti, garchi bu qonuniylikka zid bo'lsa-da, qonunchilikdagi muayyan kamchiliklar o'rnini to'ldirish imkonini berishi keltiriladi [3. B.12.; 2. B.26.; 36. B.29–30].

Agar mualliflar bu yerda jinoyat qonunida jinoyat hisoblanmagan, biroq jinoyatchilik bilan aloqador bo'lgan ijtimoiy salbiy hodisalar, alkogolizm, fohishalik va giyohvandlikni nazarda tutayotgan, ularni jinoyat bilan bevosita aloqador ekanligini inobatga olib, shu nuqtai nazarga kelgan bo'lsa, ushbu fikr qiziqish uyg'otishi mumkin.

Biroq, bizningcha, yuqoridagi fikr ayni paytda munozarali hisoblanadi, chunki O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi (keyingi o'rinlarda – JK.)da analogiya instituti mavjud emas.

Jkning 4-moddasida, sodir etilgan qilmishning jinoiyligi, jazoga sazovorligi va boshqa huquqiy oqibatlari faqat Jinoyat kodeksi bilan belgilanishi qayd etilgan. Mazkur qoidaning Kodeks moddasida mustahkamlanishi unda ko'zda tutilgan qilmishlarnigina jinoiy harakat deb qabul qilishga asos hisoblanadi. Agar Kodeksda jamiyatdagi muayyan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va boshqa munosabatlar tartibga keltirilmagan bo'lib, bunday xatti-harakatlar jinoyatdek ijtimoiy xavfli tabiatga ega bo'lsa ham jinoyat sifatida e'tirof etilmaydi. Jinoyat qonunchiligida analogiyaga yo'l qo'yilmaydi, ya'ni jinoyat kabi ijtimoiy xavfli ko'rinsa-da, ammo shunga o'xshash jinoyatga qiyoslab yoki o'xshash qonun normasini qo'llab shaxs qilmishini jinoyat deb baholab bo'lmaydi. Jinoyat kodeksida analogiya qo'llanilsa, ko'plab salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Zero, JKning 14-moddasida ushbu Kodeks bilan taqiqlangan, aybli ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) jazo qo'llash tahdidi bilan jinoyat deb topiladi, deb belgilangan.

Bu borada xorij tajribasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, 1810-yildagi Fransiya Jinoyat kodeksining 4-moddasida "qonunda ko'rsatilmagan bo'lsa, jinoyat yo'q", Inson va fuqaro huquqlari to'g'risidagi 1789-yildagi fransuz deklaratsiyasining 5-moddasida "qonun faqatgina jamiyat uchun zararli bo'lgan harakatlarni taqiqlash huquqiga ega", deb belgilangan.

Mazkur Deklaratsiyaning 8-moddasida *nullum crimen, nulla poena sine lege* prinsipi mustahkamlangan. Unda "hech kim jinoiy qilmish sodir etgunga qadar belgilangan tartibda o'rnatilmagan va chop etilmagan hamda qonuniy tartibda amalga kiritilmagan qonun bo'yicha jazolanishi mumkin emas"ligi yozilgan. Ushbu prinsipning mazmuni qonunda ko'rsatilmagan ijtimoiy xavfli qilmish jinoyat hisoblanmasligi va bunday qilmish uchun jinoiy jazoga tortib bo'lmashini anglatadi.

Huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan tasdiqlangan "Elektron jinoiy-huquqiy statistika" yagona axborot tizimini yuritish tartibi to'g'risidagi Nizomda latent jinoyat – huquqni muhofaza qiluvchi organlarga noma'lum bo'lgan muqaddam ro'yxatga olinmagan yoki ro'yxatga olingan bo'lsa-da, noto'g'ri huquqiy baho berilishi natijasida jinoyat deb topilmagan, jinoyat tarkibining barcha alomatlari mavjud bo'lgan ijtimoiy xavfli qilmish deb qayd qilingan [13, 14].

Kriminologiyada latent jinoyatchilikni tasniflashga alohida e'tibor qaratiladi. Yuridik adabiyotlarda latent jinoyatchilik turli mezonlarga, xususan, sodir etilgan hodisani aniq yoki noaniqligiga, yashirin yoki yashirilganligiga, jinoyatlarni latentlik darajasiga, jinoyatlar toifasiga ko'ra guruhlariga ajratish orqali tasniflanmoqda.

Masalan, latent jinoyatchilik (obyektiv mavjud bo'lgan), ya'ni huquqni muhofaza qiluvchi organlarga noma'lum bo'lgan va ro'yxatga olinmagan (subyektiv sababli), ya'ni huquqni muhofaza qiluvchi va nazorat organlari tomonidan hisobga olinmay yashirilgan jinoyatlarga ajratiladi.

Bir qator mualliflar (A.Yu.Reshetnikov, O.R.Afanasyeva, M.V.Goncharova, V.V.Luneev) latent jinoyatchilikni shakllanish mexanizmi asosida quyidagilarga ajratadi:

- murojaat qilinmagan jinoyatlar (xabar (ariza) berilmagan) jinoyat sodir etilganligi haqida jabrlanuvchi, guvoh va boshqa shaxslar ma'lumotga ega bo'lgan, ammo huquqni muhofaza qiluvchi organlarga xabar bermagan jinoyatlar. Masalan, ba'zi hollarda jabrlanuvchilar maishiy masala yoki tergov qilish uchun juda ahamiyatsiz bo'lgan voqea deb jinoyat haqida xabar bermasligi hayotda ko'p uchrab turadi;

- hisobga (ro'yxatga) olinmagan jinoyatlar, ular haqida huquqni muhofaza qiluvchi organlar xabardor bo'lgan, lekin rasmiy statistikaga kiritilmagan, ya'ni jinoyat ishini qo'zg'atish va ro'yxatga olish uchun asoslar mavjud bo'lsa-da, lekin huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan ro'yxatga olinmagan va tergov olib borilmagan jinoyatlar;

- aniqlanmagan (fosh etilmagan) jinoyatlar, jinoyat haqida xabar berilgan, holat yuzasidan jinoyat ishi qo'zg'atilgan va tergov harakatlari olib borilgan, biroq tergov va tezkor-qidiruv organlarining mas'uliyatsizligi yoki malakasi yetarli bo'lmagani bois jinoyat hodisasi yoki jinoyat tarkibi aniqlanmagan holatlar (huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining malakasi pastligi sababli tergov qilinmagan yoki noto'g'ri malakalangan (kvalifikatsiya qilingan) jinoyatlar [20].

Ayrim manbalarda yashirin jinoyatchilikning oddiy, oraliq va sun'iy yashirinlik kabi guruhlari belgilangan [23. B.60] bo'lsa, kriminologiyaga oid aksariyat adabiyotlarda esa, latent jinoyatlar uch guruhga: tabiiy-latent, chegaraviy vaziyatdagi va sun'iy latent jinoyatlarga bo'linadi.

Jinoyatchilikka qarshi kurash amaliyotida yuqorida ko'rsatib o'tilgan ikkinchi guruh, ya'ni chegaraviy vaziyatdagi latent jinoyatlarni aniqlash juda ham murakkab bo'lganligi bois kriminologiya bo'yicha nashr qilingan eng so'nggi adabiyotlarda latent jinoyatchilik asosan ikki guruhga bo'linadi.

1-guruh – “yashiringan jinoyatchilik” deb nomlanib, unga ayrim turdagi jinoyatlarning o‘ziga xos xususiyatlari, nazorat-taftish xizmatlari faoliyatidagi kamchiliklar, aholi ma’lum bir qismining ijtimoiy-huquqiy nigilizmi va shunga o‘xshash sabablarga ko‘ra, aniqlanmagan jinoyatlar kiradi.

2-guruh – “yashirilayotgan jinoyatchilik” deb nomlanib, unga huquqni muhofaza qilish organlarining ayrim mas’ul shaxslari tomonidan turli motivlar: o‘zi boshqarayotgan yoki xizmat qilayotgan organning jinoyatchilikka qarshi kurash faoliyati ahvolini yaxshi ko‘rsatish, g‘araz va boshqa shunga o‘xshash maqsadlarda amaldagi qonunlarni buzgan holda jinoyatga oid statistikaga kiritilmagan jinoyatlar kiradi.

Bunday hollarda, yuqorida qayd etganimizdek, eng avvalo, javobgarlikning muqarrarligi prinsipi buziladi, buning oqibatida esa jinoyatchilar jazodan qutulishlariga ishonch hosil qilib, jinoiy faoliyatini davom ettirishi yoki boshqalarni huquqbuzarlikka jalb etishiga olib keladi.

Sodir qilinayotgan jinoyatlar o‘z vaqtida aniqlanmasligi, qayd etilmasligi, jinoyatni sodir qilgan shaxslar esa qonunga asosan jazolanmasligi kabi holatlar jinoyatchilikning tomir otishiga sabab bo‘ladi. Alal oqibat, uyushgan jinoyatchilik avj olib, qasddan odam o‘ldirish, nomusga tegish, ashaddiy bezorilik, talonchilik, giyohvandlik, o‘g‘irlik, poraxo‘rlik ko‘payib ketadi.

Bu borada Britaniyada jinoyatchilik statistikasi ikki shaklda yuritiladi. Biri politsiya tomonidan qayd etiladigan jinoyatlar (Recorded Crime Statistics) bo‘lsa, ikkinchisi 40 mingdan ziyod aholi o‘rtasida o‘tkaziladigan so‘rovlar orqali aniqlanadigan (British Crime Survey) jinoyatlar. Bunday so‘rov Britaniyada 1982-yildan buyon har ikki yilda bir marta o‘tkazib kelinadi, ro‘yxatdan o‘tmagan latent jinoyatlar, ayni vaqtda umumiy jinoyatchilikni aniqlashning asosiy usullaridan hisoblanadi.

Bundan tashqari so‘rovlar o‘tkazish jinoyatdan jabrlanganlarni aniqlash imkonini ham beradi, shu sababli jinoyatdan jabrlanish ehtimoli bo‘lgan va jabrlanganlar bilan muntazam so‘rov o‘tkazish ko‘pchilik davlatlar amaliyotiga kirib borgan. AQSHda 1972-yildan buyon doimiy asosda yilda ikki marta so‘rov o‘tkaziladi [32. B.141].

Mutaxassislarning fikricha, latent jinoyatchilikning hajmini (miqdorini) aniqlash va baholash umuman jamiyatda mavjud bo‘lgan jinoyatchilikning obyektiv ahvolini bilish va uni baholashning birdan-bir yo‘lidir. Bu borada mahalliy va xorijiy davlatlarning ilg‘or tajribasi asosida yashirin jinoyatlarni o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, jinoyatchilikning yillik o‘sishi uning 5-7% latentligi haqida xulosaga kelish imkonini bermoqda [10. B.168]. Bu har yili qayd etilgan arizalar hamda sodir etilgan jinoyatlar to‘g‘risidagi xabarlar sonining qiyosiy tahlili natijalariga qarab belgilanishi mumkin.

Tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, kriminologik tadqiqotlarda jinoyatlarning latentlik darajasini aniqlash masalasiga ham alohida e’tibor qaratiladi.

Tadqiqotlarda korrupsiyaviy jinoyatlarning latentlik darajasi yuqori ekanligi qayd etiladi. Xususan, M.M.Polyakov mazkur jinoyatlarga ko‘plab manfaatdor shaxslar aralashgani tufayli [34. S.12], O.V. Damaskin esa korrupsiyaviy jinoyatlarning o‘ziga xos jihatlari ularning latentlik darajasi yuqoriligini taqozo etishini ta’kidlashadi [11.S.16].

Boshqa bir qator tadqiqotlarda korrupsiyaviy jinoyatlar latentlik darajasi eng yuqori ekanligini e’tirof etilib, ayrimlari ularning latentligini 90 foizdan 99 foizgacha baholasa [26.B.5], boshqa biri ijtimoiy so‘rov natijalariga asoslanib, respublikada uning darajasi 70 foizdan yuqoriligini [26.B.12], boshqaruv tartibiga qarshi mansabdorlik jinoyatlarining latentlik darajasi o‘ta yuqoriligini, ya’ni 95 foizni tashkil qilishi qayd etilgan.

Bundan tashqari, tadqiqotlarda korrupsiyaviy jinoyatlar ichida poraxo‘rlikning latentlik darajasi eng yuqori hisoblanishi e’tirof etilib, ularning ayrimlari mazkur jinoyatlarning atigi 0,1-2 foizigina aniqlanishi [22. S.233; 4. B.18], boshqa birlari esa ro‘yxatga olingan har bir jinoyat uchun huquq-tartibot idoralarida hisobga olinmagan 75 ta jinoyat to‘g‘ri kelishini qayd etishadi.

Mazkur jinoyatlar latentlik darajasining yuqoriligini poraxoʻrlik hamda tijoratda pora evaziga ogʻdirib olishda uning oshkor boʻlmasligidan har ikkala tomon, yaʼni pora bergan (pora evaziga ogʻdirib olgan) ham pora olgan ham birdek manfaatdor boʻlishi, shuningdek, ular, odatda, oʻzlaridan soʻng hech qanday iz qoldirmasligi bilan izohlash mumkin.

Shuningdek, tadqiqotlarda poraxoʻrlik – qiyin ochiladigan jinoyat ekanligi, u sodir etilganda, ikki manfaatdor shaxs harakat qilishi: pora beruvchi va pora oluvchi, baʼzan ularga vositachi ham qoʻshilishi, tushunarli sabablarga koʻra bu hodisa odamlarning koʻz oldida yuz bermasligi va bunday ishlar boʻyicha guvohlik negizi, odatda, juda cheklanganligi sababli yuqori latentlik darajasiga egaligi qayd etiladi [45. B.57].

Voyaga etmaganlar jinoyatchiligining oʻziga xos xususiyatlaridan biri uning yuqori latentligidir. Tadqiqotlarda qayd etilganidek, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy xavfi uning latentlik darajasi oʻta yuqoriligi bilan ham bogʻliqdir. [15].

Olimlarning fikricha, voyaga yetmaganlar jinoyati katta yoshdagilarning uyushgan va iqtisodiy jinoyatlari bilan bir qatorda eng yashirin latent jinoyatdir. Baʼzi olimlarning taʼkidlashicha, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining umumiy taxminiy latentlik darajasini 70 foizgacha aniqlash mumkin. Bu jinoyatning oʻziga xos turiga qarab sezilarli darajada farq qiladi. Shuni taʼkidlash kerakki, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining real koʻrsatkichlarining rasmiy statistik maʼlumotlardan oshib ketish darajasi oʻrtacha 80 – 90 foizni tashkil qiladi [25. B.559–562].

Shuningdek, mutaxassislar ekologik jinoyatchilikning 95–99 foizi latent ekanligini taʼkidlaydi [40. B.415–420]. Tadqiqotlarda ekologik jinoyatlarning latentligi sababi, ular uchun qoʻllaniladigan jinoiy javobgarlikning past boʻlishi bilan bogʻliq degan fikrni bildiradi. Jinoiy javobgarlikni qoʻllashning past boʻlishi sababi har xil boʻlishi mumkin: jinoyat qonuni tuzilishining yetarli emasligi, qonundagi kamchilik [12. S.116], sodir etilgan jinoyat xavfiligining yetarli darajada baholanmasligi (tergov organlariga ishning oʻtkazilmasligi, jinoiy javobgarlik oʻrniga maʼmuriy javobgarlikka tortish) huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari tomonidan jinoyatning ijtimoiy xavfiligiga toʻgʻri baho berilmasligi [47.C.36] va boshqalar.

Milliy va xorijiy manbalarda oʻgʻrilik [2. B.26.; 36. B.29], oilaviy (maishiy) zoʻravonlik [48. B.9,20], [27. B.28,110], [5. C.66; 37. B.73], [3.; 31. C.85; 56. S. 33], [30. B.77], giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarining qonunga xilof muomalasidan iborat jinoyatlar ham [18. C.5; 55. B.67], [9. C.14.; 55. B.67], [46] latentlik darajasi yuqori ekanligi qayd etilgan.

Kriminologik adabiyotlar tahlili, olimlar va mutaxassislarning latent jinoyatchilik haqidagi fikr-mulohazalari, amaldagi qonunchilik hujjatlari tahlili natijalari uning turlari, roʻyxatga olinmasdan, huquqni muhofaza qilish organlari va jamoatchilikka nomaʼlum boʻlib, yashiringan holatda jamiyatda mavjudligining sabablari hamda oqibatlari, shuningdek ularning darajasini aniqlash usullariga oid bilimlarni shakllantirish imkonini berdi.

Latent jinoyatchilik turlari. Latent jinoyatchilik haqida toʻliq tasavvurga ega boʻlish uchun ularning yashirib qolishini taqozo etuvchi sabablar mazmun-mohiyatidan kelib chiqib uch turga ajratgan holda tadqiq etish maqsadga muvofiq.

Birinchi turi – jinoyat sodir etilish fakti huquqni muhofaza qilish organlariga nomaʼlum boʻlgan, ular tomonidan roʻyxatga olinmagan hamda tergov qilinmagan jinoyatlar majmuidan iborat tabiiy latent jinoyatchilik.

Mazkur turga kiruvchi jinoyatlar toʻgʻrisidagi xabar tegishli davlat organlariga yoki shaxsga maʼlum boʻlmaganligi bilan izohlanadi.

Jinoyatchilikning tabiiy latenligi, yaʼni huquqni muhofaza qiluvchi organlar bexabar qolgan jinoyatchilikka quyidagi holatlar sabab boʻlishi kuzatilgan:

birinchidan, jabrlanuvchining o'ziga nisbatan sodir etilgan jinoyatni huquqiy bilimlarining yetarli darajada emasligi sababli, huquqbuzarlikning boshqa turi (masalan, ma'muriy huquqbuzarlik) yoki axloq normalarining buzilishi sifatida noto'g'ri baholanganligi va bu haqda vakolatli davlat organlariga xabar bermaganligi yoxud hayotiy tajribaning yetarli emasligi;

ikkinchidan, jinoyat yuz berganligiga jabrlanuvchining o'zi shubhalanishi tufayli murojaat qilmasligi (masalan pulini o'g'irlatgan, biroq jabrlanuvchida pulini yo'qotdim degan taxmin bor);

uchinchidan, sodir etilgan jinoyat korxona, muassasa, tashkilot yoki alohida shaxslarga ma'lum bo'lmaganligi yoki ma'lum bo'lsa-da, lekin axloqiy va huquqiy faolligining yetarli darajada emasligi (loqaydligi, beparvoligi) sababli vakolatli davlat organlariga xabar berilmasligi;

to'rtinchidan, jabrlanuvchining o'ziga nisbatan jinoyat sodir etilganligini aniq bila turib, bu haqida vakolatli davlat organlariga turli sabablarga ko'ra xabar qilmasligi;

beshinchidan, jinoyat haqida faqatgina uni sodir etgan shaxsga ma'lumligi yoki uning jinoyat izlarini ustalik bilan yashirilganligi yoxud o'zi ham qilmishning jinoiy ekanligini anglamaganligi va boshqalar.

Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, jabrlanuvchining o'ziga nisbatan jinoyat sodir etilganligi haqida vakolatli davlat organlariga xabar qilmasligi:

a) jinoyat sodir etilishiga jabrlanuvchining o'zi sababchi bo'lishi (masalan, tanosil kasalini yuqtirish);

b) jabrlanuvchiga yetkazilgan zararning jiddiy emasligi (masalan oz miqdorda mol-mulkining yashirin ravishda talon-toroj qilinganligi, badaniga yengil tan jarohati yetkazilganligi va hokazo) uchun vaqtini ketkazmaslik;

v) jabrlanuvchi unga nisbatan sodir etilgan jinoyatni boshqalar bilishini istamasligi (masalan, nomusga tegish yoki oilaviy zo'ravonlik);

g) jabrlanuvchiga yaqinlari yoki boshqalar tomonidan ruhiy ta'sir o'tkazilishi (masalan, nomusga tegish jinoyatida jabrlanuvchi voyaga yetmagan (yoki turmushga chiqmagan) qizning kelajagiga ta'sir qilishdan qo'rqishi yoki turmushi buzilishidan, sharmanda bo'lishdan yoki qo'ni-qo'shni, qarindoshlarning "gap-so'zidan" qo'rqishi);

d) jabrlanuvchi aybdordan qo'rqishi, ya'ni jinoyatchi (yoki uning sheriklari) tomonidan kelgusida qasos olishidan xavfsirashi;

ye) jabrlanuvchining o'zi ham javobgarlikka tortilishidan qo'rqishi;

j) jabrlanuvchining huquqni muhofaza qiluvchi organlarga asossiz ravishda ishonmasligi kabi holatlar bilan bog'liq.

Bugungi kunda butun dunyoda tabiiy latent jinoyatlar ko'payib bormoqda. Latent jinoyatlar, ayniqsa, oilaviy zo'ravonlik, nomusga tegish, shuningdek, iqtisodiy sohada yuqori darajada saqlanib qolmoqda. Jahon iqtisodida vujudga kelgan tanglik, pandemiya sharoitida bu tanglikning yana ham kuchayishi iqtisodiy sohada alohida turdagi jinoyatlarning o'sishiga olib keluvchi bir qancha holatlarni vujudga keltirdi. Iqtisodiy sohada sodir etiladigan ayrim turdagi aniqlanishi murakkab bo'lgan jinoyat turlarining ko'payishi bir qancha salbiy holatlarni keltirib chiqardi. Bu turdagi yuqori latentli jinoyatlarga olinayotgan daromadni soliqdan yashirish, jinoiy daromadlarni legallashtirish, valyuta operatsiyalarini amalga oshirish bilan bog'liq jinoyatlar, kiberjinoyatchilik, korrupsiya, davlat va jamoat mulkini talon-toroj qilish, xaridorlarni aldash va boshqa ko'pgina jinoyatlarni kiritish mumkin.

Ikkinchi turi – ijtimoiy xavfli qilmish aniqlansa-da, lekin turli sabablarga ko'ra uni aniqlagan shaxs tomonidan qilmishni jinoyat deb tushunmaslik (anglamaslik) holatlari bilan bog'liq holda qayd etilmagan jinoyatlar majmuidan iborat chegaraviy latent jinoyatchilik.

Latent jinoyatchilikning bu turi tabiiy va sun'iy latentlikni o'rtasida turadi. Bunda ijtimoiy xavfli qilmish huquqni muhofaza qilish organlariga ma'lum bo'ladi, lekin malakalash uchun ma'lumotlarning yetishmasligi tufayli unga noto'g'ri huquqiy baho berilib, jinoyat sifatida ro'yxatga qo'yilmaydi.

Mazkur turdagi latent jinoyatchilikni tashkil etuvchi ijtimoiy qilmishlar oqibatida ro'y bergan hodisa huquqni muhofaza qiluvchi organlar tegishli mansabdor shaxslari, shuningdek jalb etilgan mutaxassislar tomonidan jinoyat deb idrok etish uchun ma'lumotlar yetarli emasligi oqibatida noaniqligicha qoladi.

Uchinchi turi – mansabdor shaxslar tomonidan turli sabablarga ko'ra amaldagi qonunchilik hujjatlari talablarini buzgan holda sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish jinoyat deb tan olinmagan, qayd etilmagan va yashirilgan jinoyatlar majmuidan iborat sun'iy jinoyatchilik.

Mazkur turdagi jinoyatchilikda esa sodir etilgan jinoyatlar tegishli vakolatli organlar mansabdor shaxslari, shu jumladan jalb etilgan mutaxassislar tomonidan g'ayriqonuniy tarzda inkor qilinadi va tegishlicha ro'yxatga olinmaydi. Qisqaroq qilib aytganda, huquqni muhofaza qilish organlari sodir etilgan jinoyat to'g'risida ma'lumotga ega bo'lsalar-da, uni ro'yxatga olmaydilar.

Sun'iy latent jinoyatchilikni tashkil etuvchi jinoyat qilmishlar huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan xizmat va shaxsiy manfaatlari bilan bog'liq holda ro'yxatga olinmagan yoki hisobga olingan bo'lsa-da ochilmagan, to'liq ochilmagan yoki noto'g'ri malakalangan jinoyatlar hisoblanadi.

Demak, latent jinoyatchilikning ma'lum bir qismi to'g'ridan-to'g'ri huquqni muhofaza qilish organlari tomonidan qonun normalarini buzish natijasida vujudga keladi, bu esa, o'z navbatida, qator salbiy oqibatlariga, xususan:

jinoyat sodir qilgan shaxs uchun javobgarlikning muqarrarligi prinsipi buzilishiga;

jinoyatchilarning javobgarlik yoki jazoga tortilmasligi oqibatida ular tomonidan undan ham og'ir yangi jinoyatlar sodir etilishiga;

fuqarolarda bu organlarning jinoyatchilikka qarshi kurash faoliyati haqida noto'g'ri fikr shakllanishi va ularga nisbatan asta-sekin ishonchsizlik paydo bo'lishiga olib keladi.

Xorijiy va milliy manbalarda jinoyatchilikning sun'iy latentligi, ya'ni huquqni muhofaza qiluvchi organlarga xabar qilinsa-da, lekin ro'yxatga olinmay qolishiga quyidagi holatlar sabab bo'lishi qayd etilganligi kuzatiladi:

kriminogen vaziyatni ijobiy qilib ko'rsatish maqsadida, hisobotlarda "salbiy" ko'rsatkichlar paydo bo'lishini istamaslik;

huquqbuzarlik profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashishga mas'ul bo'lgan organ xodimlarining faoliyatini baholashda, ularga biriktirilgan hududdagi jinoyatchilik ko'rsatkichlari asosiy mezon sifatida ko'rsatilganligi sababli, xodimlarning jinoyatlarni yashirish va hisobga olinmaslikdan manfaatdorligining mavjudligi;

huquqni muhofaza qiluvchi organ mansabdor shaxsining malakasi yetarli emasligi, mas'uliyatsizligi yoki jinoyatning fosh etilishiga ko'zi yetmasligi, murojaat etuvchiga ishonmasligi yoki jinoyat yuz berganligiga shubha mavjudligi sababli jinoyat haqidagi xabarlarini turli vajlar bilan asossiz qabul qilmasligi sababli ro'yxatga olmaslik yoki jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etishi;

moddiy manfaatdorlik, qarindosh-urug'chilik, tanish-bilishchilik, shuningdek boshqa korrupsiyaviy holatlar va boshqa g'arazli maqsadlarga turli yo'llar bilan erishish orqali jinoyatni ro'yxatga olmaslik.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda quyidagilarni latent jinoyatchilikning salbiy oqibatlari sifatida baholash mumkin:

– jinoyatchilikning haqiqiy holati, darajasi, tarkibiy tuzilishi, dinamikasi, jamiyat, davlat va fuqarolarga yetkazilgan ma'naviy va moddiy zararning miqdori va xususiyati haqida noto'g'ri tasavvur beradi;

– jinoyat sodir etilishiga imkon beruvchi barcha holatlarni aniqlash, jinoyat uchun jazoning muqarrarligi prinsipini ro'yobga chiqarish qiyinlashadi, jinoyatchilarda va aholining boshqa qatlamlarida jazosizlik tuyg'usi shakllanadi va jazolanmay qolishiga ishonchi yuzaga keladi;

– mamlakatda, uning turli ma'muriy-hududiy birliklarida jinoyatchilikni bashorat qilish imkoniyati cheklanadi, bu esa jinoyatchilikning oldini olish sohasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shuning uchun ham hozirgi vaqtda "latent jinoyatchilik" hajmi dunyo davlatlari va keng jamoatchilikni tashvishga solmoqda hamda unga qarshi kurashishning samarali mexanizmlarini yaratish borasida tadqiqotlar olib borish kriminologlar oldida turgan dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Latent jinoyatchilik miqdorini aniqlash jinoyatchilikka umumiy baho berishda katta ahamiyatga ega. Shuning uchun ham hozirgi kunda barcha rivojlangan davlatlarda latent jinoyatchilikni o'rganish, jamiyatda uning haqiqiy darajasini aniqlashga kriminologlar katta ahamiyat berishmoqda. Shunga qaramasdan, hattoki rivojlangan davlatlarda ham latent jinoyatchilikning haqiqiy hajmini aniqlash imkoni mavjud emas, bu esa mazkur masalaning yetarli darajada o'rganilmaganligi bilan bog'liq.

Buni bir qator ilmiy va sotsiologik, ya'ni qiyosiy, statistik so'rovlar o'tkazish (anketa to'ldirish, intervyu, ommaviy axborot vositalari materiallari), ekspert tekshiruvi, hujjatlarni o'rganish va yashirin jinoyatlarni tahlil qilish va baholash uchun tavsiya etilgan boshqa usullardan foydalangan holda amalga oshirish ham mumkin. Ta'kidlash joizki, latent jinoyatlarning tuzilishi bir xil emas, shu bois latent jinoyatlarni aniqlash usullarini ularning turlariga qarab ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Latent jinoyatchilikni aniqlashda quyidagi usullardan foydalanish yaxshi natija berishi mumkin: kuzatuvlar olib borish; hujjatlarni tahlil qilish; qilmishlarni tahlil qilish; so'rovlar o'tkazish; mutaxassislar bahosi; tergov, tezkor-qidiruv usullari; jamoatchilik fikrini o'rganish va boshqalar.

Kriminologlar tomonidan jinoyatchilik, uning alohida turlari latentligi darajasini aniqlash usullari ishlab chiqilgan va amaliyotda sinab ko'rilgan. Tadqiqotlarda bir qator statistik ko'rsatkichlarni, xususan: odam o'ldirish, badanga og'ir tan jarohati, o'rtacha og'ir, yengil shikast yetkazish kabi jinoyatlar miqdorlarini solishtirib ko'rish; jinoyatga oid statistikada qayd etilgan badanga shikast yetkazish jinoyatlari bilan kasalxonalarga murojaat qilgan shaxslar miqdorini solishtirish. Shu maqsadda jinoyatga oid statistika ma'lumotlari ma'muriy, intizomiy, fuqaroviy huquqbuzarliklar bilan solishtiriladi. Masalan, jinoyatga oid statistika ma'lumotlari bo'yicha xaridorlarni aldash yoki daromadni soliqdan yashirish holatlarining miqdori kamayganligi, soliq inspeksiyasi organlarining ma'lumoti bo'yicha bunday holatlarning ko'payganligi mazkur jinoyatlarning latentlik darajasi oshib borayotganligini ko'rsatadi.

Alohida turdagi jinoyatlarning latentlik darajasini aniqlashda davlat asosan huquqni muhofaza qilish organlari, ommaviy axborot vositalariga yuborilgan jinoyatlar haqidagi ariza, shikoyat va ma'lumotlarni tahlil qilish hamda uni jinoyatga oid statistika bilan taqqoslash ham samarali usullardan hisoblanadi. Latent jinoyatchilikning hajmini aniqlashda qo'llaniladigan eng samarali usullar jamoatchilik fikrini o'rganish va ekspertlar bahosi hisoblanadi.

Aytish lozimki, latent jinoyatchilik ma'lum bir hududda sodir etilgan jinoyatlarning aniq ko'rsatkichlarini belgilashda muayyan xatoliklar yuzaga kelishiga va prognozlash natijalariga ta'sir o'tkazadi. O'z navbatida, latentlik darajasi ortgani sayin, jinoyatchilikka oid ma'lumotlarning

aniqlik darajasi pasayadi, bu esa jinoyatchilikka qarshi kurashishni rejalashtirish, uning oldini olish faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu bilan birga, jinoyatlarning latentligi uning ijtimoiy xavflilik darajasini to'g'ri baholash, jinoyatchilikning holati, dinamikasi, tuzilishi haqida, keltirilgan zararning xususiyatini bilish imkonini pasaytiradi.

Faktik jihatdan haqiqatda sodir etilgan jinoyatlar ro'yxatga olingan hamda surishtiruv va tergov harakatlari olib borilgan jinoyatlardan bir necha baravar ko'proqdir. Xususan, ekspertlar tomonidan mazkur tafovut 2–3, hatto 4–5 baravarni tashkil etishi e'tirof etiladi. Masalan, AQSH mutaxassislarning ma'lumot berishicha, bitta ro'yxatga olingan nomusga tajovuz qilinganlik holatiga 10 ta ro'yxatga olinmagani to'g'ri keladi.

Ko'pgina kriminolog olimlarning fikriga ko'ra retsidiv jinoyatlarning latentlik darajasi 25–30 foizni tashkil etadi.

Biroq, turli davlatlardagi kriminologlar latent jinoyatchilik hajmini turlicha baholaydilar, ayrimlarining aytishicha, politsiya sodir etilgan 20 ta jinoyatning bittasidan xabardor bo'ladi, boshqasi esa og'ir jinoyatlarni sodir qilgan har 50 kishidan bittasigina jazolanadi deb hisoblasa, uchinchi jinoyatchilikni suvda suzib yuruvchi "muz tog'i" ("aysberg")ga o'xshatib, uning suv ustidagi qismini rasmiy, ya'ni qayd etilgan jinoyatchilik, suv tagidagi pastki qismini latent jinoyatchilik deb hisoblab, davlat organlari tomonidan ro'yxatga olinadigan jinoyatlar "muztog'" ("aysberg")ning suv yuzasidagi qismi ekanligi, uning to'rtidan uch qismi yashirinligini e'tirof etishadi. Boshqalari esa, ayrim turdagi sodir qilinayotgan jinoyatlarning 1/10 qismi ham aniqlanmayotganligi va jinoyatga oid statistikada qayd qilinmayotganligini ta'kidlaydilar.

Yuqoridagi fikrlar latent jinoyatchilikning hajmi juda kattaligini isbotlaydi. Kriminologik adabiyotlarda jinoyatchilik latentlik (yashirinlik) darajasiga qarab uch guruhga: yuqori; o'rta; past latentli jinoyatlarga ajratiladi.

Birinchi guruhga latentligi yuqori bo'lgan jinoyatlar kiradi, bunda jabrlanuvchilar va jinoyatga aloqador shaxslarning faolligi deyarli nolga teng bo'ladi. Ko'pincha jabrlanuvchi uning huquq va manfaatlariga nisbatan jinoyat sodir etilganligidan bexabar bo'ladi yoki sodir etilgan jinoyat haqida ma'lumot tarqalishini xohlamaydi.

Ekspertlarning ta'kidlashicha, kompyuter texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarning latentlik darajasi AQSHda taxminan 80 foizni, Buyuk Britaniyada 85 foizni, GFRda 75 foizni, Rossiyada ham katta foizni tashkil qiladi [43. B.246].

Symantec Security xalqaro kiberxavfsizlik xizmati ma'lumotlariga ko'ra, "har soniyada" dunyo bo'ylab 12 kishi kiberhujumga uchraydi va dunyoda har yili taxminan 556 million kiberjinoyatlar sodir etiladi va buning natijasida 100 milliard AQSH dollardan ziyod zarar yetkaziladi [19].

Bunga asosiy sabab jinoyat virtual kibermakonda sodir etilishi natijasida, aybdorlarning ko'p hollarda ma'lum vaqtgacha aniqlanmasligi yoki jinoyatning latentlik darajasi yuqoriligini tasdiqlaydi [33].

Tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, kiberjinoyatlarning yanada ko'payishiga sabab huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlarining ushbu sohada yetarlicha bilimga ega emasligi hisoblanadi. Mazkur sohada latent jinoyatchilikning kundan-kunga oshib borayotganligi, bu borada alohida kadrlar tayyorlashga, ayniqsa, iqtisodiy jinoyatlarga oid kiberjinoyatlarni aniqlash, malakalash va fosh etish salohiyatiga ega bo'lgan kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratish, shuningdek, ushbu jinoyatlar haqida tushuntirish beradigan Oliy sud Plenumi qarorlari qabul qilinishi zarurligini aytib o'tadi [35. S.190–191; 6. B.158–159].

Ma'lumki, korrupsiya har qanday davlatning siyosiy tuzilishi, iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish

darajasidan qat'i nazar, butun dunyoda global muammo hisoblanib, unga qarshi kurashish dunyo davlatlari uchun dolzarb, ayni vaqtda esa ustuvor vazifa hisoblanadi. "Korrupsiyaga qarshi kurashish har bir sof vijdonli insonning, demokratik jamiyat va davlatning muqaddas burchiga aylanmog'i lozim" [1. B.456].

Ikkinchi guruhga latentligi o'rtacha jinoyatlar kiradi. Mahalliy olimlarimiz latentligi o'rtacha jinoyatlarga jinoiy ravishda homila tushirish (abort)ni kiritadilar [21. B.74], boshqa bir kriminologiyaga oid manbalarda bu guruhga firibgarlik, bezorilik ham nazarda tutilgan.

Biroq tadqiqotchilar firibgarlik allaqachon dunyoda latentligi yuqori bo'lgan jinoyatlardan biriga aylanganligini qayd etadilar [7. B.3; 38 B.130–137]. Firibgarlikning haddan tashqari yuqori latentligi, ijtimoiy xavfli qilmishning real miqyosi, real tendensiyalar, ushbu toifadagi jinoyatlarning sifat va miqdor ko'rsatkichi haqida ma'lumotlarning to'liq emasligi, o'z navbatida, ushbu toifadagi jinoyatlarga qarshi kurash samaradorligiga salbiy ta'sir o'tkazadi [28. B.77–78].

Uchinchi guruhga latentligi past bo'lgan jinoyatlar kiradi, ular haqida ma'lumot maksimal darajada ochilgan (qotillik, bosqinchilik, talonchilik, og'ir va o'rtacha darajadagi tan jarohati yetkazish, terroristik harakat, garovga olish, transport vositalari harakati yoki ulardan foydalanish xavfsizligi qoidalarini buzish natijasida odam yoki odamlar o'lishi va boshqalar). Eng kam latentlik tez aniqlanganligi va fosh qilinganligi bois qotilliklar hisoblanadi.

Yuqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, jinoyat turlarining latentlik darajasi sezilarli darajada bir-biridan farq qiladi. Ilmiy adabiyotlarda, sodir etilayotgan jinoyatlar og'irligi oshgani sari ushbu jinoyatlar latentligi darajasi pasayishi [29. C.81] haqidagi fikr tarafdorlari anchagina. Bu fikrni ko'p jihatdan asosli deb aytish mumkin, chunki jinoyatchilik latentligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar jinoiy tajovuzlar determinantlaridan kam emasligi aniq. Misol uchun talonchilik latentligi bosqinchilik jinoyatlari latentligi darajasidan bir qadar yuqoriligi tabiiy hol.

Shuni alohida qayd etish joizki, "yashirin" jinoyatchilikni o'rganish uchun ushbu latentlikning qay darajada ajratilganligi muhimroq. Xususan, g'araz maqsadda zo'rlik ishlatib sodir etilgan jinoyatlardan xabardor shaxslarni bir necha guruhga ajratish mumkin.

Birinchisi, faqat jinoyatchi va jabrlanuvchi xabardor bo'lgan jinoyatlar. Mazkur toifaga, asosan, shunday jinoyatlar kiradiki, ularni sodir etish jarayonida aybdor jabrlanuvchiga nisbatan psixik ta'sir (qo'rqitish shaklida) yoki uncha jiddiy bo'lmagan jismoniy yoxud moddiy zarar yetkazilishiga sabab bo'lgan jismoniy ta'sir ko'rsatadi.

Ikkinchisi, jinoyatchi, jabrlanuvchi va unga yaqin insonlar xabardor bo'lgan jinoyatlar. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, g'araz maqsadda sodir etiladigan tajovuzlar qurbonlari bo'lgan jabrlanuvchilarning ko'pchiligi jinoyat sodir etilganligi holatini har doim ham yashirmaydi, qarindoshlari va yaqin insonlari bilan bu voqeani muhokama qilishga intilishadi. Albatta, ushbu jarayon, odatda, jinoyat sodir etilishi davomida va undan keyingi vujudga keladigan bosim, ruhiy zo'riqish, yangi tajovuz qo'rquvini yengib o'tishga ko'mak berib, shu kabi jinoyatlarga yana duch kelmaslik, ularga chap berish yuzasidan maslahatlar olishda asqatadi. Shuningdek, jabrlanuvchiga ko'p miqdorda moddiy zarar yetkazilganda, bundan tashqari, unga nisbatan sog'ligi buzilishiga sababchi bo'lgan kuchli jismoniy ta'sir ko'rsatilganida (hatto jabrlanuvchi tibbiy muassasaga murojaat etishdan voz kechgan taqdirda) jinoyat sodir etilganligi holatini yashirishning imkoni bo'lmasligi mumkin.

Jamiyatdagi huquqiy tartibotning holati, ma'naviy, ijtimoiy-ruhiy muhit rasman qayd qilingan jinoyatchilik bilan emas, balki haqiqiy, mavjud, lekin hozirgi vaqtda katta qismi yashirinib qolayotgan jinoyatchilik bilan belgilanadi. Shuning uchun ham hozirgi kunda latent jinoyatchilikni o'rganish, uning hajmini aniqlash usullarini ishlab chiqish, jinoyatchilikning bu qismini jamiyatda

bo'lishini taqozo qiladigan holatlarni aniqlash va ularni bartaraf qilish, miqdorini kamaytirish uchun chora-tadbirlar ishlab chiqish kriminologlar va huquqni muhofaza qilish organlari oldida turgan asosiy vazifalardan biridir.

Latent jinoyatchilik jamiyatning, shu jamiyatda faoliyat ko'rsatayotgan maxsus davlat organlarining amaldagi qonunlar doirasida nazorati ostida bo'lmaganligi oqibatida rivojlanib boradi va jamiyat uchun, uning rivojlanishi, fuqarolarning tinch va osoyishta hayot kechirishlari uchun xavfli hodisadir.

Ma'lum bir turdagi iqtisodiy jinoyatlar latentlik darajasining yuqoriligi aholining ma'lum bir qismida bunday xatti-harakatlarni jinoyat deb hisoblamaslik fikrini paydo qiladi va oqibatda aholining avval bunday qonunbuzarliklarni sodir qilmagan qismini ham ushbu turdagi jinoyatlarga chorlaydi. Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, olinayotgan foydani soliqlardan yashirish holatlari bozor iqtisodiga o'tish va bozor iqtisodi to'liq shakllangan davrda latentligi eng yuqori huquqbuzarlik hisoblangan.

Ta'kidlash lozimki, birinchi guruhga qiruvchi "yashiringan" jinoyatlarning hajmini kamaytirish hozirgi vaqtda aholining huquqiy ongini shakllantirish, o'stirish, savdo, moliya, bank tizimida amalga oshiriladigan munosabatlarni huquqiy tartibga solish, bu munosabatlar ustidan ijtimoiy nazoratni o'rnatish, mulkdorlarni jinoiy xatti-harakatdan qaytaradigan iqtisodiy mexanizmlar, moddiy manfaatdorlik usullarini ishlab chiqish va ularni amalga oshirish bilan bog'liqdir. Shu bilan birga, bu toifaga kiruvchilar tomonidan sodir etilgan jinoyatlarni o'z vaqtida aniqlash va uni sodir qilgan shaxslarga qonuniy asosida chora ko'rish huquqni muhofaza qilish organlari zimmasiga yuklatilgan.

Ikkinchi guruhga kiruvchi "yashirin" jinoyatlarning hajmini kamaytirish esa bevosita huquqni muhofaza qilish organlarining jinoyatchilikka qarshi kurash faoliyatini takomillashtirish, ularni yuqori malakali kadrlar bilan ta'minlash, kerakli moddiy-texnika bazani yaratish, maxsus texnik vositalar bilan qurollantirish, ushbu organlarda xizmat qiladigan xodimlarni ijtimoiy, huquqiy himoya qilish, ular ustidan jamoatchilik nazoratini o'rnatish mexanizmini ishlab chiqish va amalga oshirish bilan bog'liqdir.

Latent, ya'ni yashirin jinoyatchilikni o'rganmasdan turib, jinoyatchilikning haqiqiy ahvoli, tuzilishi, darajasi, dinamikasi, geografiyasining mukammal tavsifi haqida fikr yuritish qiyin. Shu uchun ham tadqiqotchilar faqat ro'yxatga olingan jinoyatchilik emas, balki haqiqiy, faktik jinoyatchilikni hartomonlama va to'liq o'rganishlari lozim.

Tahlil natijalaridan kelib chiqib, latent jinoyatchilikning quyidagi o'ziga xos jihatlarini ko'rsatish mumkin:

birinchidan, latent jinoyatchilik haqiqiy jinoyatchilikning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi;

ikkinchidan, latent jinoyatchilikning o'ziga xos miqdor va sifat ko'rsatkichlar bilan bog'liq xususiyatlari mavjud;

uchinchidan, jinoyatlar latentlik darajasi bo'yicha turli ko'rsatkichlarga ega bo'lib, ular o'zgaruvchidir;

to'rtinchidan, latent jinoyatchilik mavjudligini taqozo etuvchi omillar jinoyatlar turlari bo'yicha bir xil emas;

beshinchidan, latent jinoyatchilik darajasining oshib borishi jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi va aholi noroziligini keltirib chiqaruvchi eng xavfli omillardan biri hisoblanadi.

Shunday qilib, latent jinoyatchilik – bu ma'lum bir mamlakat yoki uning ma'muriy-hududiy birligida, muayyan davrda sodir etilgan, lekin huquqni muhofaza qiluvchi organlarga oldindan noma'lum bo'lganligi sababli, shuningdek mazkur organlar xodimlarining g'ayriqonuniy xatti-

harakatlari yoki qarorlari natijasida rasmiy hisobga olinmagan jinoyatlar majmuini o'z ichiga olgan miqdor va sifat ko'rsatkichlariga ega o'zgaruvchan ijtimoiy xavfli hodisa sifatida haqiqiy jinoyatchilikning ajralmas tarkibiy qismidir.

Shuni yodda tutish lozimki, latent jinoyatchilik faqat kriminologiya fanining o'rganish obyekti bo'lmay, uni sotsiologiya, iqtisodiyot, psixologiya, ayniqsa, huquqiy fanlar bilan aloqadorlikda o'rganishi zarur.

O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi talablarini hayotga joriy etish, ilm-fan va ilmiy faoliyat, huquqbuzarliklar profilaktikasi sohasidagi qonun hamda Jamoat xavfsizligi konsepsiyasida belgilangan vazifalar ijrosini samarali tashkil etish, shuningdek jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasini ilmiy tadqiq qilish bo'yicha faoliyatni sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish hamda jinoyatlarning omillarini o'z vaqtida bartaraf etish orqali ularni barvaqt oldini olish tizimi natijadorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti tashkil etildi [54].

Bugungi kunda respublikamizda kriminologiya sohasida ilmiy-amaliy tadqiqot ishlarini zamon talablari asosida tashkil etishning ustuvor yo'nalishlari etib quyidagilar belgilangan:

jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish maqsadida "g'oyadan amaliyotgacha" degan yangi tamoyil asosida ilmiy-amaliy tadqiqot loyihalarini bajarish orqali fanlararo bilimlarni qo'llash tizimini yaratish;

jinoyatchilik, shu jumladan latent jinoyatchilik tendensiyalarini tizimli ravishda tahlil va prognoz qilish, salbiy tendensiyalarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha maqsadli chora-tadbirlarni ishlab chiqish;

jinoyatning asl omillarini kompleks ilmiy diagnostik asosida aniqlash va bartaraf etish chora-tadbirlari tizimini belgilash, kriminologik faoliyatga sun'iy intellekt va zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etib borish;

yuridik, sotsiologik, psixologik, pedagogik, tibbiy, atrof-muhit, raqamli kriminologiya kabi zamonaviy tarmoqlarni rivojlantirish, ta'lim muassasalarida kriminologiya fanini tizimli o'qitish orqali yoshlarda jinoyatga nisbatan munosabatni shakllantirish;

zarur tashkiliy-huquqiy va tuzilmaviy asoslarni shakllantirgan holda jinoyatchilik omillari va uning salbiy tendensiyalari bartaraf etilganligini ilmiy baholash amaliyotini yo'lga qo'yish;

rivojlangan xorijiy davlatlarning yetakchi ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan manzilli hamkorlikni faollashtirish, qo'shma kriminologik tadqiqotlarni amalga oshirishni yo'lga qo'yish hamda O'zbekiston kriminologiyasi jahon reytinglarida munosib o'rin egallashini ta'minlash [51].

Qonunchilik hujjatlarida qayd etilganidek, O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot institutiga latent jinoyatchilik tendensiyalarini tahlil va prognoz qilish, uning omillarini ilmiy diagnostik qilish metodikasini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etishda quyidagi manbalarni:

tergovga qadar tekshiruv hujjatlari (jinoyat haqidagi murojaatlar, jinoyat ishi qo'zg'atishni rad etish to'g'risidagi qarorlar);

Internet va ijtimoiy tarmoqlarda e'lon qilingan jinoyatchilik holatlari haqidagi xabarlar (shu jumladan, ularga yozilgan izohlar);

ijtimoiy fikrni o'rganish bo'yicha o'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar natijalarini o'rganish vazifasi yuklatilgan.

Shuningdek, Kriminologiya tadqiqot instituti tomonidan har chorak yakunida tahlil, prognoz va diagnostik natijalarini umumlashtirib, latent jinoyatchilikning tendensiyalari va omillari to'g'risida axborot-tahliliy hujjat tayyorlash va huquqbuzarliklar profilaktikasini bevosita amalga oshiruvchi organlarga kiritish tartibi ham belgilandi [51].

Kriminologiya sohasida ilmiy-amaliy tadqiqot ishlarini zamon talablari asosida tashkil etishning ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha belgilangan vazifalarni jamiyat ehtiyoji va zamon talablari asosida ta‘minlash maqsadida:

O‘zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasiga raqamli kriminalistika sohasida innovatsion tadqiqotlar olib borish, katta hajmdagi ma’lumotlar (“Big Data”), sun’iy intellekt va boshqa ilg‘or texnologiyalarni tahlil qilib, amaliyotga joriy etish vazifasi yuklatilib, uning tarkibidagi Raqamli kriminalistika ilmiy-uslubiy markazi negizida Raqamli kriminalistika ilmiy-tadqiqot instituti tashkil etildi [49];

O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida bakalavriatning “yurisprudensiya” ta’lim yo‘nalishida o‘qish muddati to‘rt yilni tashkil etadigan “Raqamli texnologiyalar sohasida jinoyatlarga qarshi kurashish faoliyati” yo‘nalishida kadrlar tayyorlash;

O‘zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasida o‘qish muddati bir yilni tashkil etadigan “Kiberxavfsizlikni huquqiy ta‘minlash” magistratura mutaxassisligi bo‘yicha kadrlar tayyorlash yo‘lga qo‘yildi.

Mazkur chora-tadbirlar, albatta, kelgusida jinoyatchilikni, ayniqsa kiberjinoyatchilikni, shu jumladan uning latent qismini kompleks tahlil qilish, bu sohada ilmiy tadqiqotlar o‘tkazish hamda amaliyot uchun zarur bo‘lgan samarali chora-tadbirlarni ishlab chiqishni sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan manbalar / References

1. Mirziyoyev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O‘zbekiston. T.: “O‘zbekiston”, 2024. – 560 b. – B.456.
2. Abdurasulova Q.R. Kriminologiya: Darslik / Mas’ul muharrir yu.f.d., prof. Rustambayev. M.H. –T.: TDYUI nashriyoti, 2008. – 305 b. – B.26.
3. Abdurasulova Q., Niyozova S. Jinoyatchilik va jinoyatchi shaxsi muammolari: O‘quv qo‘llanma / Mas’ul muharrir. yu. f. n., dos Sharipova G.S. – T.: TDYUI, 2006. – 87 b.
4. Abdurasulova Q. Ichki ishlar organlarining korrupsiyaga qarshi kurashishdagi faoliyatining ilmiy-nazariy va huquqiy asoslarini takomillashtirish: davra suhbatlari // Yurist axborotnomasi, 2018. – №3. – B.18.
5. Абельцев С.Н. Личность преступника и проблемы криминального наследия. – М., 2000 – С. 66.
6. Anorboyev A.U. Kiberjinoyatchilik, unga qarshi kurashish muammolari va kiberxavfsizlikni ta‘minlash istiqbollari: Monografiya. – T., 2020. – B.158–159.
7. Altiyev R.S. Firibgarlikning jinoyat-huquqiy va kriminologik jihatlar: Yurid. fan. bo‘yicha falsafa d-ri (PhD)... dis. avtoref. –T., 2020. – B.3.
8. Большая юридическая энциклопедия. – М.: Эксмо, 2008. – С. 277.
9. Боровиков В. Ответственность за вовлечение несовершеннолетних в занятие проституцией. // Законность. 1992. – №12. – С. 14.
10. Chris Crowther. An Introduction to Criminology and Criminal Justice. 2007. – S. 168.
11. Дамаскин О.В. Коррупция: состояние, причины, противодействие: Монография. – М.: Триумфальная арка, 2009. – С. 16.
12. Эффективность юридической ответственности в охране окружающей среды. – М.: Наука, 1985. – С.116.
13. Исmoilov O.Yu. Латент жиноятчиликнинг тушунчаси ва уларни таснифлашнинг хусусиятлари // Kriminologiya va jinoiy odil sudlov, 2021 /1–2. – B.72–78.
14. Ismoilov O.Yu. Latent jinoyatchilik:tushunchasi va tavsifiy xususiyatlari // Yurist axborotnomasi. – № 2 (2021). – B. 65-70.
15. Ismailov I., Ziyodullayev M.Z. Voyaga yetmaganlar jinoyatlarining kriminologik tahlili va o‘ziga xos xususiyatlari // Huquqiy tadqiqotlar jurnali. Journal of Law Research. 2025, 10 vol., issue 2, pp. 79-98
16. Иншаков С.М. Латентная преступность в Российской Федерации: 2001 – 2006 / Под ред. Иншаков С.М. – М.: Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 351 с.; С.М. Иншаков Латентная преступность как объект исследования // Криминология: вчера, сегодня, завтра. – № 1 (16). – 2009. – С.107–130.

17. Ильяшенко А.Н. Основные черты насильственной преступности в семье // Социологические исследования. – 2003. – № 4.
18. Каширин Р.М. Оперативно-розыскное предупреждение незаконного оборота наркотических средств в исправительных учреждениях: Дис... канд. юрид. наук. – Псков, 2012.
19. Karpova D.N. Cybercrimes: a global issue and its solution. Vlast= The Power no. 8, pp. 46–50.
20. Криминология: Учеб. пособие для вузов / Решетников А. Ю., Афанасьева О. Р. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Юрайт, 2024. – 166 с.;
21. Kriminologiya. Umumiy qism: Darslik / Ismailov I., Abdurasulova Q. R., Fazilov I. Yu.; mas'ul muharrir Ikramov Sh.T. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2015. – 272 b. – B.74.
22. Kriminologiya: Uchebnik. Otv.redaktor: Rustambayev M.X. – Tashkent: TGYUI, 2008. – S.233.
23. Kriminologiya: Darslik / Zaripov Z.S., Yakubov A.S., Avanesov G.A. va boshq.; prof.Zaripov Z.S.ning tahriri ostida – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2006. – 539 b. – B.60.
24. Лунеев В.В Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. – М., 1997. – С.125.;
25. Mustafokulov B.A. Voyaga yetmagan shaxslar jinoyatchiligiga qarshi kurash tizimini takomillashtirish – davr talabi//Huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida yetuk professional kadrlarni tayyorlash: tendensiyalar va istiqbollar: Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (2024-yil 4-sentabr) / Mas'ul muharrir: Nigmatov R.O. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2024. – 594 b. – V.559–562.
26. Meliyev X.X. Korruptsiyaviy jinoyatchilik va unga qarshi kurashishning kriminologik choralari: Yurid. fan. bo'yicha falsafa d-ri (PhD)... dis. avtoref. – T., 2024. – 59 b.
27. Murodov A.Sh. Ichki ishlar organlarining oiladagi zo'ravonlik bilan bog'liq huquqbuzarliklar profilaktikasini takomillashtirish: Yurid. fan. bo'yicha falsafa d-ri (PhD)... dis. – T., 2019. – B.28,110.
28. Mo'minov B.A. Firibgarlik to'g'risidagi jinoyat ishlarini ko'rib chiqishga oid sud amaliyotining dolzarb masalalari// Firibgarlik va kiberjinoyatlar sodir etilishini oldini olishdagi huquqiy muammolar"xalqaro konferensiya materiallari (2021-yil 5-oktyabr) – B.77–78
29. Миненок М.Г., Миненок Д.М. Корыст. Криминологическая и уголовно-правовые проблемы. – СПб.: Юридический центр пресс, 2001. – С. 81.
30. Mirshayeva K.O. Ayollar tomonidan g'araz maqsadlarda zo'rlik ishlatib sodir etiladigan jinoyatlarning oldini olish: Yurid. fan. bo'yicha falsafa d-ri (PhD)... dis. – T., 2024. – B.77.
31. Мурзагареева Е. В. Женская преступность и ее предупреждение //Право. Общество. Государство. 2018. – С. 85.
32. Niyozova S. Shaxsga qarshi zo'rlik ishlatib sodir etiladigan jinoyatlar viktimologik profilaktikasiga doir xorijiy davlatlar tajribasi // Yuridik fanlar axborotnomasi. – 2020. – №03. – B.141.
33. Ochilov H.R. O'zgarlar mulkini kompyuter vositalaridan foydalanib talon-toroj qilganlik uchun javobgarlik. Yurid. fan. bo'yicha falsafa d-ri (PhD)... dis. avtoref. – T., 2017. – 63 b.
34. Поляков М.М. Административно-правовые способы предупреждения коррупционных правонарушений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2009. – С. 12.
35. Простосердов М.А. Экономические преступления, совершаемые в киберпространстве и меры противодействия им: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2016. – С 190–191.
36. Rustambayev M.X., Abdurasulova Q.R., Nurmuhamedova G.B. Kriminologiya. Darslik. T.:Yuridik adabiyotlar publish, 2024. – 424 b. –B.29-30.
37. Raxmanov R.N. Oila turmush munosabatlari doirasidagi jinoyatlarning viktimologik tavsifi va profilaktikasi: O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2019. – 68 b. – B.73.
38. Tashtemirov A.A. Axborot texnologiyalaridan foydalanib sodir etilgan firibgarlikni fosh etish bilan bog'liq masalalar // Huquqiy tadqiqotlar jurnali. Journal of Law Research. 2022, Special issue 6, pp.130-137.
39. Usmonaliyev. M., Karaketov Y.M. Kriminologiya. Darslik. Ma'sul muharrirlar: Abdurasulova Q.R., Tohirov F.T. T."Yangi asr avlodi", 2001.
40. Utemuratova S.Sh. Ekologiya sohasidagi jinoyatlarning ayrim kriminologik jihatlari // Jinoyatchilikka qarshi kurashning jinoiy-huquqiy va kriminologik muammolari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 2023-yil 16-oktabr. I qism. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2023. – 491 bet. – B. 415–420.
41. Отаубаева А.Б. Разграничение преступлений и административных правонарушений в сфере экологии: сравнительно-правовой анализ законодательства Казахстана и Узбекистана // O'zbekiston qonunchiligi tahlili ilmiy-tahliliy jurnal. – 2025. – №3. – B.65–73.
42. Umirzakov B.A. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining kriminologik tavsifi va oldini olish: Monografiya. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2021. – 152 b. – B.16.
43. Viktimologiya: Darslik / Abdurasulova Q.R., Zakirova A.G., Muxitdinov F.M. va boshq.; mas'ul muharrir, professor Muxitdinov F.M. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2021. – 320 b. – B.246.
44. Yuridik atamalar qomusiy lug'ati / Mas'ul muharrir prof. H.R Raxmonqulov. – Toshkent: Sharq, 2003. – B. 208.

45. Zufarov R.A. Poraxo'rlik uchun jinoiy javobgarlik // Masul muxarrir: y.f.d., prof. Rustambayev M.X. – T.:TDYUI., 2004. – 221-b. – B.57.
46. Состояние преступности в сфере незаконного оборота наркотических средств в Российской Федерации. Региональные различия: Монография / под ред. Евлановой О. А. – М.: Юрлитинформ, 2013. – 304 с
47. Зумакулов Д., Прохоров Л. Квалификация экологических преступлений // Российская юстиция. – 2000. – №8. – С.36.
48. Zo'ravonlikdan jabrlanganlar huquqlarini himoya qilish va zo'ravonlikning oldini olish: Uslubiy qo'llanma / Sh. A. Pulatova, A. Sh. Murodov. – Toshkent: Baktria press, 2020. – 56 b. – B.9.
49. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli kriminalistika sohasida ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-229-son qarori // <https://lex.uz/docs/6977736>
50. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli texnologiyalar vositasida sodir etiladigan jinoyatlarga qarshi kurashish sohasi uchun professional kadrlar tayyorlash tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-17-son qarori <https://lex.uz/docs/7339006>.
51. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kriminologiya sohasida ilmiy-amaliy tadqiqot ishlarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-22-son qarori // <https://lex.uz/docs/6755253>
52. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ichki ishlar organlari faoliyatini yanada takomillashtirishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-2883-son qarori // <https://lex.uz/docs/3165013>
53. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ichki ishlar organlari boshqaruv, nazorat va shaxsiy tarkib bilan ishlashning samarali tizimini joriy etish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3919-son qarori // <https://lex.uz/docs/3877315>
54. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasini ilmiy tadqiq qilish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-10-son Farmoni // <https://lex.uz/docs/6755597>
55. O'razaliyev M.Q. Jinoyatchilik bilan aloqador bo'lgan ijtimoiy salbiy hodisalarning sabablari va ularning oldini olish: Monografiya. – T.: TDYUU nashriyoti, 2023. – 196-b. – B.67.
56. Шиян В. И. Личности потерпевшего от насильственных преступлений, совершаемых женщинами // Профессионал. 2017. – № 5 (85). – С. 33.

